

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

FARS DİLİNDƏ MƏKAN KONSEPTİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

İxtisas: 5711.01 – İran dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Vüsal İsfəndiyar oğlu Yüzbaşyev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin İran filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Anar Ramiz oğlu Kərimov

Rəsmi opponentlər: Akademik
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zivər Hüseyn qızı Hüseynli Baylan

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nigar Qalib qızı Ağayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında qeydiyyat nömrəsi BFD 1.06/2 olan Birdəfəlik dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru
Şəfəq Ənvər qızı Əlibəyli

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Fars dili nadir dillərdəndir ki, mürəkkəb tarixi inkişaf mərhələləri keçmiş və müxtəlif şərtlərdə daim inkişafda olmuşdur və bu inkişaf nəticəsində fars dilində müəyyən dərəcədə sabit formalar və quruluş meydana gəlmişdir. Bu, bir tərəfdən dilin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etsə də, dilin imkanlarının araşdırılması baxımından bir sıra problem yaradır, başqa sözlə, həm tədrisdə, həm də tədqiqatlarda yalnız bu formalar öyrədilir və araşdırılır və dilin imkanları bununla da məhdudlaşdırılır. Fars dilçiliyi sahəsində son dövrlərdə aparılan tədqiqatlar fars dilçiliyini çox dar və məhdud bir elm sahəsi kimi təqdim edir. Unutmaq olmaz ki, dildə ifadə olunan hər bir anlayış dilçiliyin problemi ola bilər. Başqa sözlə, dilçiliyin problemlərinə başqa elmlərlə əlaqə fonunda baxmaq lazımdır. Məkan anlayışı fəlsəfi problem olmaqla yanaşı, həm də dilçiliyin problemidir. Məkan kimi anlayışların dilçilik nöqtəyi-nəzərindən araşdırılması dilin bütün imkanlarının üzə çıxarılmasına imkan verir.

Məlumdur ki, dünyada baş verən qloballaşma prosesi bir tərəfdən dillərin inkişafı, daha da təkmilləşməsi üçün bir fürsətdirsə, digər tərəfdən bu, bir sıra dillərin sıradan çıxması üçün zəmin yaradır.

Dillərin sıradan çıxmaması üçün onların ayrı-ayrı problemləri daim tədqiqata cəlb edilməli və beləliklə, onların imkanları müəyyən edilməlidir ki, qloballaşma meydanında zahirən yeni yaranan istənilən anlayışın dillərə asanlıqla sirayət edə bilməsinə və dillərdə belə anlayışların ifadə olunması üçün zəminin olduğu müəyyən edilsin.

Fars dilçiliyində belə mövzulara adətən müraciət olunmur və məkan anlayışı da bu günə qədər araşdırılmamışdır. Məkan anlayışının fars dilində ifadə vasitələrini araşdırmaqla dilin həm başqa elm sahələri ilə əlaqələrini, həm də dilin öz daxilində formalar arasında məna və struktur əlaqələrini izləmək olur.

Fars dilçiliyində məkan, onun fars dilində ifadə vasitələri məsələsi bu günə qədər tədqiq edilməmişdir. Şübhəsiz, məkan, onun ayrı-ayrı mənalarının ifadə vasitələri ilə bağlı bir çox əsərlərdə müəyyən qeydlərə rast gəlmək olar. Məsələn, yer zərfləri haqqında,

demək olar ki, fars dilinə aid yazılmış bütün qrammatika kitablarında məlumatlar mövcuddur. Yer budaq cümləsi haqqında Ə.Şəfai öz doktorluq dissertasiya işində, X.Fərşidvərd “Comle və təhəvvol-e an dər zəban-e farsi” (Fars dilində cümlə və onun inkişafı) əsərində geniş məlumat vermişdir. Habelə məkan bildirən qoşmalar haqqında F.Zülfüqarovanın qoşmalarla bağlı silsilə məqalələrində geniş məlumata rast gəlmək mümkündür. Məkan, onun fars dilində ifadə vasitələri haqqında yalnız A.Kərimov məqalə çərçivəsində araşdırma aparmışdır. Bu məqalədə məkan münasibətlərinin fars dilində leksik, qrammatik ifadə vasitələri araşdırılır.

Z.Müəzzinzadənin “Категория русской именной локальности в зеркале персидского языка (прагматический аспект)” adlı dissertasiya işində məkan münasibətlərinin fars dilində ifadə vasitələri haqqında bir sıra məsələlərə toxunulmuşdur. Adından da görüldüyü kimi, müəllif məkan anlayışını rus və fars dilləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırır və mənbə dil olaraq rus dili götürülür. Bu tədqiqat işində məkan münasibətləri daha çox qoşmalarla məhdudlaşdırılır.

Z.Müəzzinzadənin “Средства выражения значений общей и конкретной сопостранственности в русском и персидском языках” adlı məqaləsi rus və fars dillərində ümumi və konkret eyniməkanlılıq mənalının ifadə olunmasına həsr edilmişdir. Məqalənin əsas məqsədi rus və fars dillərində bu mənalın ifadə olunma fərqlərini üzə çıxarmaqdır. Bu məqalədə farsdilli tələbələr üçün çətinlik yaradan məsələlərə toxunulur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı öz qrammatik quruluşuna görə dünyanın bir çox dillərindən fərqlənən fars dilidir. Tədqiqatın predmeti məkan münasibətlərinin müasir fars dilində ifadə vasitələrinin öyrənilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi məkan münasibətlərinin fars dilində ifadə vasitələrinin araşdırılmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur.

- məkan anlayışının linqvistik problem kimi hədudlarının müəyyən edilməsi;
- məkan anlayışının əhatə etdiyi mənalın müəyyən edilməsi;

- məkan anlayışı ifadə edən leksik vahidlərin müəyyən edilməsi;
- məkan anlayışı ifadə edən qrammatik formaların müəyyən edilməsi;

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat zamanı müxtəlif metodlardan istifadə edilmişdir. Məlumdur ki, məkan kateqoriyası tam linqvistik kateqoriya deyil və dildə, demək olar ki, bilavasitə məkan anlayışını ifadə edən qrammatik formalar mövcud deyil, məkan münasibətləri müxtəlif elementlərlə ifadə olunur, buna görə də tədqiqat zamanı istifadə olunan əsas metod deduktiv metod olmuşdur. Məkan ifadə edən elementlərin işlənmə xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında ən effektiv üsullardan biri tarixi-müqayisəli metoddur. Bu metodlardan əlavə tədqiqatda təsviri metoddan da geniş istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

- məkan anlayışının fars dilində xüsusi qrammatik vasitələri olmasa da, bu dildə məkan münasibətlərini ifadə edən forma və sözlər mövcuddur;

- məkan anlayışı fars dilində söz, söz birləşməsi, cümlə və mətn səviyyəsində ifadə olunur;

- fars dilində məkan mənası daşıyan bir qrup sözlər mövcuddur və onlar işləndikləri hər bir mövqedə məkanı ifadə edirlər;

- məkan münasibətləri söz birləşməsi çərçivəsində ifadə olunur və fars dilində bu çərçivəni izafət yaradır;

- məkan münasibətləri cümlə və mətn səviyyəsində ifadə olunur ki, bu zaman məkanın hüdudlarını müəyyən edən vahidlər çıxış edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyinə keçməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, məkan münasibətlərinin fars dilində ifadə vasitələri, ümumiyyətlə məkan problemi fars dilçiliyinin bu günə qədər öyrənilməmiş problemlərindən biridir. Bu məsələyə istinadən tədqiqat işində problemlə bağlı toxunulan bütün məsələlər fars dilçiliyi üçün yenidir. Tədqiqatın elmi yeniliklərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- fars dilçiliyində ilk dəfədir ki, məkan ifadə edən adlar tədqiqata cəlb edilir;

- fars dilçiliyində ilk dəfədir ki, məkan ifadə edən şəkilçilər araşdırılır və onların məkanla bağlı əlaqələri tədqiq edilir;

- fars dilçiliyində ilk dəfədir ki, məkan ifadə edən feillər tədqiq edilir və onların məkana görə təsnifatı verilir;
- fars dilçiliyində ilk dəfədir ki, izafət məkanın təzahür etdiyi forma kimi tədqiqata cəlb edilir;
- fars dilçiliyində ilk dəfədir ki, hər hansı bir problem mətn çərçivəsində araşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Məkan anlayışı dilin müxtəlif səviyyələrində təzahür etdiyindən, başqa leksik və qrammatik kateqoriyalarla bağlı olduğundan dissertasiya həm fars dilində bir çox məsələlərin nəzəri cəhətdən geniş və ətraflı planda tədqiqi, həm də fars dilinin tədrisi üçün faydalı ola biləcək tədqiqat əsəridir.

Tədqiqat zamanı təsadüf edilən və fars dilinə xas olan bir çox məsələlər onu göstərir ki, dissertasiya ümumi dilçilik baxımından da böyük maraq doğura bilər.

Dissertasiya işindən fars dilinin tədrisi sahəsində daha səmərəli nəticələr verə biləcək vəsait kimi istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas məzmunu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi ölkədaxili və xaricdə nəşr olunan elmi məcmuələrdə, beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfransların toplularında dərc olunmuş 9 məqalə və tezis şəklində yer almışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin İran filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 4 səhifə, I fəsil 16 səhifə, II fəsil 60 səhifə, III fəsil 39 səhifə, Nəticə 4 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 8 səhifə. Ümumi həcmi 133 səhifə – 203, 279 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, işlənmə

dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın **“Məkan fəlsəfi və dilçilik anlayışı kimi”** adlanan birinci fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. **“Məkan fəlsəfi anlayış kimi”** adlı birinci yarım fəsildə məkan anlayışının fəlsəfi aspektləri araşdırılır. Məkan münasibətləri bir obyektin başqa obyektin bir hissəsini təşkil etməsi və ya başqa obyektin üzərində və ya altında və ya içərisində, yaxud başqa obyektlərin arasında və ya başqa obyektin yanında yerləşməsi ilə ifadə olunur. Məkanın əsas əlamətləri məsafə (uzunluq) və formadır. Birinci əlamət iki nöqtə arasındakı kəmiyyət münasibətində, ikincisi isə predmetin ona yaxın olan predmentlərlə münasibətində məkan müəyyənliyi və məhdudiyətində ifadə olunur.

Məkanın bu əlamətlərindən hər biri, onun insanın təfəkküründə inikasının səciyyəsinə şərtləndirir. Məkanın inikası formalarının inkişafı prosesində ayrı – ayrı məkan əlamətlərinin yalnız predmetlərdən deyil, həm də digər məkan əlamətlərindən mücərrədləşməsi baş verir. Məsələn, uzunluq haqqında anlayışın formalaşması cisimlərin formaları kimi məkan əlamətlərinin təcrid edilməsi şəraitində baş verir.

Ölçü (uzunluq və s.) kimi məkan əlamətlərinin təhlilində addımlamanın (yerişin) xüsusi əhəmiyyəti vardır, addımlama vasitəsilə uzunluq (məsafə) ölçülür. Addımlama zamanı məsafənin təxminən eyni hissələrinin tədrici azalması baş verir.

İnsan bədən üzvləri və s.-dən istifadə edərək məsafəni (uzunluq və s.) ölçürdü və bu prosesi o, bütün bu hərəkətlərin köməyi ilə ölçünün mümkünlüyü və zərurəti haqqında fikrə gələnə qədər davam etdi. Sonradan o, bu hərəkətlərdən şüurlu olaraq məsafəni (uzunluq və s.) ölçmək məqsədilə istifadə etməyə başladığıda əvvəllər etdiyini bu dəfə başqa əsasda yalnız təkrar etdi. Bu ölçü vahidlərinin insanın bilavasitə praktik hərəkətlərindən törəməsi haqqında bu vahidləri ifadə edən sözlərin tarixi də məlumat verir.

İbtidai insan bir nöqtədən başqa bir nöqtəyə qədər məsafəni təsəvvürünə gətirəndə, o, fikrində hərəkət edir və bu zaman ardıcıl olaraq şüurunda bir-birinin ardınca ən vacib və daha çox yadda qalmış predmetlərin hər hansı münasibətdə olan obrazlarını canlandırır. Predmetlər arasındakı məsafə haqqında təsəvvür və anlayışların formalaşması insanın praktik fəaliyyəti prosesində baş verir. Belə ki, bizim predmetlərin bizdən uzaqlıq dərəcəsi haqqında təsəvvürlərimiz təcrübəmizlə bilavasitə bağlı və ondan asılıdır, anadangəlmə deyil. Məsələn, uşaqlar erkən yaşlarda uzaqda yerləşən predmetləri yaxındakı kimi qəbul edir və buna görə də bəzən böyüklərdən ayı göydən götürməyi, ulduzu tutmağı və s. kimi qeyri-real hərəkətləri istəyirlər. Günəş, ay və ulduzlar bizə daha yaxın məsafədəki kimi görünür. (həqiqətdə olduğundan daha yaxın) Bu cisimlərdən gözümüzdə düşən işıq onları bizə yaxınlaşdırır və bizim bilavasitə təcrübəmiz bu təbii illuziya ilə bacarmaq iqtidarında deyil, belə ki, biz real olaraq bu məsafəni aşmırıq. Bu məsafənin son dərəcə böyük olduğunu anlayaraq biz onu adekvat qəbul etmirik.

Belə düşünmək olar ki, öz praktik fəaliyyətinin və deməli, tərəkürün ən aşağı inkişaf səviyyəsində olan ibtidai insan kifayət qədər məkan diapazonuna malik idi və burada o, praktiki olaraq hərəkət edir və onun təsəvvürləri və məqsədləri bununla bağlı idi. İbtidai insan dünyanı öz gözləri ilə bilavasitə gördüyü və əlləri ilə hiss etdiyi çərçivədə təsəvvür edirdi. Sonralar təsərrüfat həyatı mürəkkəbləşdiyinə, ovçuluq, balıqçılıq, sonra isə əkinçilik, habelə ayrı-ayrı tayfalar arasında qarşılıqlı əlaqələr inkişaf etdiyinə görə ibtidai insanın görünən dünyanın məkanı haqqında təsəvvürləri getdikcə daha da genişləndirdi. Nitqin və bir kollektivin insanları arasında fikir mübadiləsinin inkişafı məkanın dərk edilməsində şəxsi təcrübənin boşluqlarını başqa insanların təcrübəsi ilə doldurmağa imkan verdi.

Bu fəslin ikinci yarımfəslə **“Məkan dilçilik anlayışı kimi”** adlanır və burada məkanın bir anlayış olaraq müxtəlif sistemli dillərdə ifadə vasitələrinə nəzər salınır.

Dildə elə anlayışlar ifadə olunur ki, onlar həm elmlər arasında müəyyən əlaqələr yaradır, həm də bir-birilə sıx bağlıdır. O da məlumdur ki, dil müəyyən anlayışlar və hadisələr əsasında formalaşır

və inkişaf edir və bu, müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. Məsələn, elə dillər vardır ki, orada ümumilikdə dil və dildəki elementlərin əsasını hərəkətlə bağlı sözlər təşkil edir. Məsələn, ərəb dili. Ərəb dilinin ümumilikdə leksik-qrammatik quruluşu məhz feilə söykənir və digər formalar əsasən feillər əsasında meydana gəlir. Təsadüfi deyildir ki, dildə yaranan ilk sözlərin feillər və ya hərəkət bildirən sözlər olduğu bildirilir.

Zaman “indi”, “sonra” və “əvvəl”-dən ibarətdir ki, bunlar dünyada bizim varlığımızın təcrübəsindən meydana çıxır, eynilə, metafizika qanunlarına uyğun olaraq bu təcrübədən “burada” və “orada”, “yuxarıda” və “aşağıda”, “soldan” və “sağdan” meydana çıxır ki, bunların da heç biri dünyada yoxdur, onlar bizim təfəkkürümüzdə mövcuddur.

Məkan münasibətlərindən danışarkən, bir qayda olaraq, predmetlərin məkan səciyyəsi nəzərdə tutulur, bizim dünya haqqında məkan təsəvvürümüzün dildə ifadəsi yox. Məkan münasibətləri digər zərflər münasibətlərindən daha çox konkretliyi ilə fərqlənir.

Elə dillər vardır ki, bu dillərdə qrammatik hal kateqoriyası mövcuddur və belə dillərdə məkani hallar hesabına biz məkan anlayışının konkret ifadə vasitələri ilə qarşılaşırıq. Lakin elə dillər də vardır ki, bu dillərdə hal kateqoriyası qrammatik kateqoriya kimi mövcud deyildir və belə dillərdə artıq məkan münasibətlərinin ifadə vasitələri daha “pərakəndə” şəkildə müşahidə edilir və “yer” adını daşıyan formalarda, məsələn, yer zərfləri, yer budaq cümləsi və s.-də özünü göstərir. Dillərin bu xüsusiyyətini nəzərə aldıqda məkan münasibətlərinin ifadə olunma vəziyyəti də daha rəngarəng forma alır, belə ki, qrammatik hallara malik dillərdə həm hal şəkilçiləri, həm də digər leksik və qrammatik formalar məkanın ifadə vasitələri kimi çıxış edir

Azərbaycan dilində digər türk dillərində olduğu kimi hal kateqoriyası olduğundan burada biz məkan münasibətlərinin bir neçə ifadə vasitəsi ilə qarşılaşırıq. Şübhəsiz, hal münasibətlərinin əsas ifadə vasitəsi kimi məkani hallar çıxış edir və bura ilk növbədə yönlük, yerlik və çıxışlıq hallar aiddir. Bu hal şəkilçiləri vasitəsilə məkanın müxtəlif mənalı ifadə olunur. Məsələn, yönlük hal əsasən istiqamət, yerlik hal hərəkət və ya hadisənin baş verdiyi yeri, çıxışlıq

hal isə hərəkətin çıxış nöqtəsi və s. mənaları ifadə edir. Əlbəttə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu hallar məkanın bütün məna çalarlarını ifadə etmir və buna görə də dilimizdə digər formalar, o cümlədən qoşmalar, yer zərfləri, yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr və s. işlənir və məkan, bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də həm söz (söz birləşməsi), cümlə və mətn səviyyəsində ifadə olunur.

Hind-Avropa dillərinə nəzər saldıqda, biz bu dillərdə də məkan anlayışının bir çox ifadə üsulları ilə qarşılaşırıq. Qeyd etmək lazımdır ki, Hind-Avropa dillərində məkan münasibətlərinin əsas qrammatik ifadə vasitəsi kimi qoşmalar çıxış edir. Məsələn, ingilis dilində, məlum olduğu kimi, bu mənalarda ən çox çıxış edən vahidlər qoşmalardır və burada sadə qoşmalarla yanaşı, mürəkkəb qoşmalar vasitəsilə də məkanın bir sıra məna çaları ifadə olunur. Məsələn, “to” əsasən obyektə doğru istiqaməti ifadə edirsə, “into” qoşması artıq obyektin içərisinə doğru istiqaməti ifadə etmiş olur. Lakin qoşmalarla yanaşı, biz bu dillərdə məkanın digər leksik-qrammatik ifadə vasitələrini də müşahidə edirik. Hind-Avropa dillərinin bəzilərində biz, türk dillərində olduğu kimi, həm hal şəkilçiləri, həm də qoşmaların eyni zamanda işləndiyini görürük. Məsələn, bu dillərə alman, hind, urdu və başqa dilləri aid etmək olar.

Müxtəlif sistemli dillərin materialları üzərində aparılan müşahidələr aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Məkan anlayışı bilavasitə insanın təfəkkürü ilə bağlıdır və buna görə də dünyanın bütün dillərində onun ifadə vasitələri mövcuddur;

2. Məkan münasibətləri müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif şəkildə ifadə olunur və dillər bir-birindən məkanın ifadə vasitələrinə görə fərqlənir;

3. Bütün dillərdə məkanın leksik ifadə vasitələri mövcuddur, başqa sözlə, elə bir dil yoxdur ki, orada semantik cəhətdən məkan mənası daşıyan söz olmasın;

4. Hal kateqoriyasının qrammatik kateqoriya kimi mövcud olduğu dillərdə məkan münasibətlərinin əsas qrammatik vasitələrindən biri hal şəkilçiləridir;

5. Hal kateqoriyasının qrammatik kateqoriya kimi mövcud olmadığı dillərdə məkan münasibətləri digər qrammatik vasitələrlə ifadə olunur;

6. Müxtəlif sistemli dillərin verdiyi materiallar göstərir ki, məkan münasibətlərinin əsas ifadə vasitələrindən biri qoşmalardır.

Dissertasiyanın **“Məkan anlayışının leksik üsulla ifadə olunması”** adlı ikinci fəslə dörd yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəslin **“Məkan anlayışının adlarla ifadə olunması”** adlanan birinci yarımfəslə məkan bildiren adların araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Məkan, məkan mənəli isimlərdən danışarkən, təbii ki, ilk yada düşən toponimlərdir. Toponimləri ümumilikdə məkan mənəli isimlərin bir qrupu kimi qəbul etmək olar. Lakin fars dilində toponimlərin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır və toponimlər də bu dildə müxtəlif üsullarla formalaşır.

İran toponimiyasında əzsayda monqol elementi də mövcuddur. Məlumdur ki, XIII-XIV əsrlərdə İran monqolların hökmranlığı altında olmuşdur¹.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, fars dilində coğrafi adlar bir neçə üsulla əmələ gəlmişdir və İranın coğrafi adlarını onların əmələgəlmə üsuluna görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

“1. Şəkilçilər vasitəsilə düzələn adlar;

2. Müxtəlif söz və ya hissəciklərin birləşməsi yolu ilə düzələn adlar;

3. Müxtəlif sözdüzəltmə üsullarının birləşdiyi adlar;

4. Heç bir formal element olmadan adlardan ibarət coğrafi adlar”².

Məlumdur ki, ərəb dilindən fars dilinə külli miqdarda sözlər və qrammatik formalar keçmiş və o qədər bu dildə kök salmışlar ki, hətta onların əsasında yeni sözlər əmələ gəlmiş və hətta bir qrup fars mənşəli sözlər ərəb formalarına uyğunlaşmışdır. Fars dilindən fərqli olaraq ərəb dilində sözlərin ciddi modelləşməsi prosesi müşahidə olunur, başqa sözlə, sözlərin köklərinə uyğun olaraq müəyyən modellər mövcuddur və bu söz modellərinin hər birinin müəyyən

¹ Савина, В.И. О типах словообразования топонимов Ирана // – Москва: Топонимика Востока, – 1964. s.151

² Yenə orada – s.151

mənası vardır. Ərəb dili yeganə dillərdəndir ki, bu dildə məkan ifadə edən söz-modelləri mövcuddur və digər elementlərlə yanaşı fars dilinə ərəb dilindən bir sıra söz-modelləri də keçmişdir. H.Əlizadə bu söz modelləri haqqında yazır: “*Fars dilində işlənən ərəb mənşəli sözlər sırasında işin icra edildiyi yeri bildirmək üçün ərəb dilindən fars dilinə keçən aşağıdakı formalar üzrə məkan və zaman isimləri düzəldilir. Bu formalardan biri məf’al مفعول, digəri isə məf’el مفعول سə tərkibi üzrə əmələ gəlir. Bu cür əmələ gələn sözlər əsasən məkan bildirən isimlərdir:*

məcləs مجلس (iclas olan yer, məclis, parlament, palata)

məhbəs محبس (həbs edilən yer, həbsxana)

Məkan və ya iş-hərəkətin yerini bildirən isimlərin bir qismi مفعوله məf’əle formasında işlənir:

məhkəmə محکمه (1. Məhkəmə, tribunal 2. Həkimlərin qəbul otağı)

mədrəsə مدرسه (məktəb, dərs keçilən yer)³.

Bu modelə aid bəzi sözlər isə artıq məkan mənasında işlənmişdir. Məsələn, “mərhələ” sözü əsasən “mərhələ” mənasında işlənir.

Bu qəbildən olan bəzi sözlər isə ümumiyyətlə arxaikləşib və müasir fars dilində işlənmişdir və onlar fars mənşəli sözlərlə əvəz olunmuşdur. Məsələn: مطبعه mətbəə, مشربه məşrəbə müasir fars dilində, demək olar ki, işlənmişdir.

Bu modellər əsasında düzələn sözlər fars dilində məkan mənalı isimlərin kiçik bir qrupunu təşkil etsə də, onlar, demək olar ki, istənilən mövqedə məkan bildirir və işləndikləri söz birləşməsi və cümləyə məkan çaları verir.

İkinci fəslin “**Məkan anlayışının feillərlə ifadə olunması**” adlanan ikinci yarım fəslə məkan bildirən feillərin araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Təsadüfi deyildir ki, bir sıra hallarda feillərin leksik – semantik mənaya görə təsnifatının əsas prinsiplərindən biri məhz məkan olur. Adətən, feilləri məkan çalarlarına görə aşağıdakı qruplara bölürlər:

³ Əlizadə, H. Fars dilində ərəb ünsürləri / H.Əlizadə. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1969. – s.16-17

- istiqamət bildirən feillər: rəftən, rah oftadən, amədən, dəvidən
və s.

- hər hansısa obyektə doğru hərəkəti bildirən feillər: nəzdik şodən, residən və s.

- obyektin içərisinə doğru hərəkəti bildirən feillər: daxel şodən, vared şodən və s.

- obyektin içərisindən xaricə doğru hərəkəti bildirən feillər: birun amədən, birun rəftən və s.

- hal-vəziyyəti bildirən feillər: neşəstən, istadən, budən və s.

- yuxarıya doğru hərəkəti ifadə edən feillər: bala amədən, bala rəftən, bəramədən və s.

- aşağı istiqamətdə hərəkəti ifadə edən feillər: payin rəftən, payin amədən, oftadən və s.

Yuxarıda qeyd edilən mənalar bütün mənə çalarlarını əhatə etmir. Məsələ burasındadır ki, fars dilində feillər bir çox başqa dillərdən fərqli olaraq ümumi mənaları əhatə edir, başqa sözlə bu dildə bir feil işləndiyi mətnin mənasından asılı olaraq müxtəlif mənə çalarları, o cümlədən bir çox həqiqi və məcazi mənaları ifadə edə bilər.

Məsələn, rəftən feili həm hər hansı bir obyektə doğru istiqaməti, həm obyektin daxilinə doğru istiqaməti, həm hər hansı obyektədən xaricə doğru istiqaməti və s. ifadə edə bilər. Bu, fars dilinin özəl xüsusiyyətlərindən biridir və tarixə nəzər saldıqda məlum olur ki, bu dilin daşıyıcıları hərəkətin ayrı – ayrı istiqamətlərini ayrılıqda və dəqiq ifadə etmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atmış və bütün bu mənaları önsəkilçilər (tarixən önqoşmalar) və məkan mənalı sözlərdən istifadə edərək yeni feil formaları düzəltilmişlər.

Bu deyilənləri nəzərə alaraq hesab edirik ki, məkan münasibətləri baxımından feilləri quruluşuna görə nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğundur.

Görünür, məkan dedikdə ən çox yada düşən feil رفتن [rəftən] feilidir. Bu feil mətnin məzmunundan asılı olaraq müxtəlif məkan mənalarında işləyə bilər. Bu mənalara əsasən aşağıdakıları aid etmək olar:

1) hər hansı bir yerdən (kimdənsə) uzaqlaşmaq:

همراهش از مدرسه می رفتم.

Onunla birlikdə məktəbdən gedirdim⁴.

2) yaxınlaşmaq, hərəkət etmək mənasında. Bu mənada işlənərkən bu feillə çox vaxt سو طرف və s. bu kimi sözlər işlənir.
مهندس صندلی را عقب زد و بلند شد و به طرف در رفت.

Mühəndis stulu geri çəkdi, ayağa qalxdı və qapıya tərəf getdi⁵.

3) daxil olma, içəri getmə və s. bu kimi mənada işlənərkən də bu feil adətən mənəni dəqiqləşdirən daxil, tu və s. bu mənada olan sözlərlə müşayiət olunur.

از ماشین پیاده شدم و به داخل خانه رفتم.

Maşından düşdüm və evə getdim⁶.

4) bəzi hallarda rəftən feili qayıtmaq mənasında işlənir, lakin təbii ki, bu mənada da cümlənin ümumi məzmunu ilə üzə çıxır.

در ثانی خودت وقتی رفتی خونه حتما می فهمی چه خبره.

İkincisi, özün evə gedəndə mütləq nə olduğunu başa düşəcəksən⁷.

آمدن (amədən) feili də istiqamət bildirən feillərdən biridir. Bu feil adətən danışana doğru yönəlmiş istiqaməti bildirir. Bu zaman müəyyən çalarları dəqiq ifadə etmək üçün köməkçi sözlərdən istifadə olunur.

همان طور که به سمت بازارچه کتاب می آمد ناگهان نفسش حبس شد.

Kitab passajına tərəf gəlirdi ki, birdən nəfəsi kəsildi⁸.

Bir sıra hallarda amədən feili üfqi istiqamətdə hərəkəti deyil, şaquli istiqamətdə (yuxarıdan aşağı və ya aşağıdan yuxarıya doğru) hərəkəti bildirir. Bu mənalar təbii ki, mətnin və ya cümlənin ümumi məzmunu və cümlədə işlənən digər sözlərin mənası ilə müəyyən olunur.

هر گز به این ارتفاعات نخواهند آمد.

Heç vaxt bu yüksəkliyə gəlməyəcək⁹.

⁴ Kərimov, A. Hal münasibətlərinin fars dilində ifadə vasitələri / A.Kərimov. – Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, – 2006. – s.364

⁵ 92 – s. پریماسراب، وقتی بزرگ شدم، تهران، ۱۳۹۰، ۴۲۸ ص

⁶ 223 – s. صنیعی پرنوش، پدر آن دیگری، تهران، روزبهان، ۱۳۸۳، ۲۸۹ ص

⁷ 111 – s. ریاحی مریم، همخونه، تهران، پرسمان، ۱۳۹۲، ۴۵۸ ص

⁸ Yenə orada – s.101

⁹ Yenə orada – s. 21

آمدن (amədən) feilinin məkan mənası (istişamət) ifadə etməsi təsadüfi deyildir, bu feilə tarixi aspektdən yanaşdıqda məlum olur ki, amədən müasir fars dilində qəbul edildiyi kimi sadə feil olmamış, düzəltmə feil kimi işlənmişdir, başqa sözlə bu feil iki hissədən ibarətdir – a+mədən. “*Qədim fars dilində amatan şəklində işlənən feilin önsəkilçisi – a – yaxınlaşmaq, istişamət mənasını ifadə edirdi*”¹⁰.

آوردن (avərdən) feili də tarixən düzəltmə feildir və iki hissədən ibarətdir: a – tərəf, səmt, istişamət, vərdən isə aparmaq, gətirmək mənasını ifadə edir”¹¹.

دارچین را از هندوستان به ایران می آوردند.

Darçını Hindistandan İrana gətirirdilər ¹².

دویدن (dəvidən) feili də fars dilində müxtəlif mənalarda (əsasən qaçmaq) məkan mənalı feillərdən biridir.

بعد به خیابان، مغازه و ساختمان های اطراف دویدیم.

Sonra küçəyə, ətraf bina və mağazalara qaçdıq¹³.

Fars dilində məkan bildiren feillərdən biri də neşəstən نشستن feildir.

روی نیمکت پارک کوچکی که نزدیک خانه بود نشستیم.

Evin yanındakı kiçik parkın skamyasında oturuq¹⁴.

Neşəstən feilinin ifadə etdiyi məkan mənası digər feillərin ifadə etdiyi (yuxarıda qeyd edilən) məkan mənalardan fərqlənir. Burada ilk növbədə hərəkət üfqi deyil, şaquli istişamətdə ifadə olunur, üfqi istişamətdə isə hərəkətin statik vəziyyəti və ya son nöqtəsi bildirilir.

فرشته مرا روی یکی از چهارپایه نشانند.

Fereşte məni kətillərdən birinə oturtdu ¹⁵.

ایستادن (istadən) feili də neşəstən feili kimi iki cür məkan ifadə edir. Məsələn:

من هم دویدم و در کنارش ایستادم.

¹⁰ s. 128 – راستارگویا و.س., دستور زبان فارسی میامه, ۱۳۴۷, ۲۵۰ ص

¹¹ c, 1, 180 – دهخدا علی اکبر, لغت نامه ی دهخدا, جلد اول, تهران, ۱۳۷۲, ۱۵۴۸۲ ص

¹² s. 45 – حسن کریم پور, درماندگان عشق, تهران ۱۳۷۷, ۴۱۸ ص

¹³ s. 123 – صنیعی پرینوش, پدر آن دیگری, تهران, روزبهان, ۱۳۸۳, ۲۸۹ ص

¹⁴ Yenə orada – s. 241

¹⁵ s. 73 – صنیعی پرینوش, پدر آن دیگری, تهران, روزبهان, ۱۳۸۳, ۲۸۹ ص

Mən də qaçdım və onun yanında durdum¹⁶.

Fars dilində məkan ifadə edən feillərdən biri də رسیدن (residən) feildir. Bu feil hər hansı bir obyektə doğru hərəkətin son nöqtəsini ifadə edir.

آن روز عصر بود که یلدا به خانه رسید.

O gün axşam idi ki, Yəlda evə çatdı (gəldi)¹⁷.

گذاشتن (qozaştən) feili hərəkətlə yanaşı müəyyən istiqamət və yerdəyişməni ifadə edir.

آقا جواد شیر و بقیه ی چیزها را در کیسه گذاشت.

Ağa Cavad südü və qalan şeyləri kisəyə qoydu¹⁸.

Qozaştən feilinin tarixinə müraciət etdikdə məlum olur ki, onun etimologiyasında da məkan çaları ifadə edən hissəcik var. Müasir fars dilində sadə feil kimi qəbul edilən qozaştən feili tarixən düzəltmə feildir və iki hissədən ibarətdir: “*qo+zaştən. Qo qədim fars dilindəki vi önsəkilçisindən törəyir və müxtəlif istiqamətlərə hərəkəti ifadə edir*”¹⁹. Qozaştən feilinin düzəltmə olması onun Tehran dialektində qısaldılmış formada işlənməsi ilə sübut edilir. Tehran dialektində qozaştən feili zaştən şəklində işlənir.

Fars dilində bu qəbildən olan digər feillər də, o cümlədən qozəştən, qorixtən feilləri də məkan mənalı feillərə aiddir.

مینی بوس راه افتاد و از جلوی ما گذشت.

Minibus yola düşdü və bizim qabağımızdan keçdi²⁰.

فرستادن (ferestadən) feili də dolayısı yolla məkan ifadə edən feillərdən biridir. Bu feil də tarixən düzəltmə feildir və fer hissəciyi qədim fars dilindəki fra önsəkilçisindən törəmişdir və irəli doğru hərəkəti ifadə edir.

ما این بسته را به تهران فرستادیم.

Biz bu bağlamı Tehrana göndərdik²¹.

¹⁶ s. 10 – صنّعی پرنوش، پدر آن دیگری، تهران، روزبهان، ۱۳۸۳، ۲۸۹ ص

¹⁷ s. 90 – ریاحی مریم، همخونه، تهران، پرسمان، ۱۳۹۲، ۴۵۸ ص

¹⁸ s.173 – صنّعی پرنوش، پدر آن دیگری، تهران، روزبهان، ۱۳۸۳، ۲۸۹ ص

¹⁹ s. 129 – راستارگویا و.س، دستور زبان فارسی میامه، ۱۳۴۷، ۲۵۰ ص

²⁰ صنّعی پرنوش، پدر آن دیگری، تهران، روزبهان، ۱۳۸۳، ۲۸۹ ص

– s.78

²¹ Yenə orada – s.89

Düzəltmə feilləri əmələ gətirən və önsəkilçi kimi qəbul edilən hissəciklər tarixən müstəqil mənalı sözlər olmuş və bu və ya digər şəkildə məkan mənası daşımışdır.

برگشتن (bərgəştən), برآمدن (bəramədən) və s. bu kimi feillərin tərkibində işlənən بر bər hissəciyi (önsəkilçisi) tarixən qədim və orta fars dilində apar şəklinə işlənib əsasən bu mənalarda istifadə olunurdu: “1) yuxarıya və xaricə doğru hərəkəti ifadə edir: aparamatan (bəramədən), aparnihatan (bərnəhandən, nəyinsə üzərinə qoymaq), aparnişastan (bərneşəstən, nəyinsə üzərində oturmaq); 2) bəzən önsəkilçinin mənası əsas mənadan uzaqlaşır: aparrasitan (bərrəsindən) məqsədə çatmaq, aparburtan (bərbordən) qalib olmaq”²².

Məlumdur ki, mürəkkəb feillərin yaranması nisbətən sonrakı dövrlərə təsadüf edir. Mürəkkəb feillərin dildə əmələ gəlməsinin müxtəlif səbəbləri ola bilər. Fars dilində mürəkkəb feil anlayışı digər dillərdəki mürəkkəb feil anlayışından fərqlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb feil anlayışı həm fars dilçiliyi, həm də fars dilinin tədrisi sahəsində bu günə qədər öyrənilməmiş problem olaraq qalır. Mürəkkəb feillərin fars dilində bir çox əmələ gəlmə yolları var və mürəkkəb feil fars dilinin elə bir formasıdır ki, burada bir çox nitq hissələri çıxış edə bilər. Fars dilində mürəkkəb feil həm köməkçi feillərin, həm də müstəqil mənalı feillərin iştirakı ilə düzəlir. Fars dilçiliyində feillə bağlı çox sayda əsərlər yazılsa da, mürəkkəb feillər ayrıca bütün xüsusiyyətləri ilə tədqiqatə cəlb edilməmişdir. Məhəmməd Oşurinin “Fars feilinə yeni bir baxış” əsərində feillər haqqında geniş məlumat verilmişdir. Burada feillər quruluşuna görə təsnif edilir və sadə, düzəltmə və mürəkkəb feillər haqqında məlumat verilir və burada mürəkkəb feillərin bir çox xüsusiyyətləri, o cümlədən tərkib hissələri şərh edilir.

Məkan ifadə edən mürəkkəb feillərə əsasən birinci tərəfi yer zərfləri olan feillər aiddir.

بیرون vasitəsilə düzələn mürəkkəb feillər:

بیرون کشیدن، بیرون جهیدن، بیرون بریدن، بیرون آوردن، بیرون آمدن

مهندس روی صندلی نشست و مامان از اتاق بیرون رفت.

126 s. – راستارگوویا و.س., دستور زبان فارسی میامه, ۱۳۴۷, ۲۵۰ ص²²

3) müəyyən sözlərə artırılaraq müəssisə, mərkəz, ocaq mənalı isimlər düzəldir.

دبستان بیمارستان xəstəxana, مەکتەب

Məkan mənası ifadə edən və qoşulduğu sözlərə məkan çaları verən şəkilçilərdən biri də -dan دان şəkilçisidir. L.S.Peynikov qeyd edir ki, “dan دان şəkilçisi isimlə birlikdə yer mənalı sözlər əmələ gətirir: qələmdan قلمدان, anfiyyedan انفيه دان, nəməkdan نمکدان”²⁴. Müəllif “dani دانی şəkilçisinin də bu mənada işləndiyini qeyd edərək bildirir ki, dāni دانی sözünün mənasını dəyişmir: nandan-nandani ناندانی – zobaledan-zobaledani زباله دان – زباله دانی”²⁵.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, “dā-na “anbar; qab” mənasında bir çox dillərdə məhsuldar son şəkilçi kimi işlənmişdir. Avesta dilində dana mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi kimi işlənmişdir. Məsələn, gao-dana (süd qabı), awəzdana (su nohuru). Qədim fars dilində dāna “yer məkan” mənasında, yenə də mürəkkəb sözün bir hissəsi kimi (Avesta dilində olduğu kimi) çıxış etmişdir. Məsələn, daiva- dāna mürəkkəb sözündə işlənərək yer, məkan mənasını ifadə etmişdir. (büt, yalançı allah məbədi)”²⁶.

“Orta fars dilində də bu şəkilçi - dān [-d'n] formasında “yer, məkan” mənasında işlənmiş və yer, məkan mənalı isimlər düzəltmişdir. Məsələn, ataşdān (ocaq hərfi mənası atəş, od üçün yer)”²⁷.

Yeni və müasir fars dilində bu şəkilçi dan (dan) formasında yer, məkan mənalı sözlər düzəldir. Məsələn, آبدان (nohur, arx), آينه دان (güzgü qabı), ادويه دان (ədviiyyat qabı), جوهر دان (mürəkkəb qabı), دارودان (dərman qabı), روغن دان (yağ qabı), زباله دان (zibilqabı), زغالदान (kömür anbarı).

Müasir fars dilində bir qrup sözlərə qoşularaq bu şəkilçi məkan, yer mənalı sözlər düzəldir, məsələn, گلزار (gülüstan, güllük), چمن زار (çəmənlik) və s.

²⁴ Пейников, Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка / Л.С.Пейников. – Москва: – 1973. – s. 180

²⁵ Yenə orada.

²⁶ Эдельман, Д.И. Этимологический словарь иранских языков, Т.4. / Д.И.Эдельман. – Москва: –2011. – s.427

²⁷ Yenə orada – s. 428

Yer, məkan bildirən şəkilçilərdən biri də türkmənşəli (lax) لاخ şəkilçisidir. Bəzi tədqiqatçılar bildirirlər ki, “lax sözü ayrılıqda “qaya” mənasını ifadə edir və onlar bu şəkilçini iran mənşəli leksik element hesab edirlər”²⁸. Lakin bu şəkilçinin türkmənşəli olduğunu hətta iran alimləri də qəbul edirlər.

Müasir fars dilində lax şəkilçisini məhsuldar şəkilçi hesab etmək olmaz, bu şəkilçi ilə fars dilində bir neçə sözə rast gəlmək olar. آتشلاخ (atəşgah), ديولاخ (divlərin yeri), رودلاخ (çay (su) olan yer), سنگلاخ (daşlıq) və s.

Fars dilində elə şəkilçilər vardır ki, onlar bir qrup tədqiqatçılar tərəfindən şəkilçi kimi qəbul edilmir və çox vaxt belə formalar söz-şəkilçi adlandırılır.

“Belə söz-şəkilçilərdən biri kədə کده söz-morfemdir. Müasir dildə “kədə” kət/kəd allomorfları şəklində prefiks element kimi کدخدا (kəndxuda, ev sahibi), کدبانو (ev sahibəsi), کدیوار (əkinçi, ev sahibi) və suffiks element kimi az sayda sözlərdə، میکده، آتشکده، دیو کده، بت کده və s. təsadüf edilir.

Müasir fars dilində məkan bildirən və məkan mənalı sözlər düzəldən söz-şəkilçilərdən biri (qah) گاه söz-şəkilçisidir. Bir qrup alimlər bu morfemi şəkilçi kimi qəbul etməsələr də, biz belə düşünürük ki, bu söz müasir fars dilində artıq kifayət qədər şəkilçiləşib və məhsuldar bir şəkilçi kimi geniş işlənmə dairəsinə malikdir.

Yuxarıda deyilənlər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, müasir fars dilində məkan, yer mənasını ifadə edən şəkilçilər tarixən məkan mənalı sözlərdən törəmişdir və hal-hazırda şəkilçi rolunda qoşulduğu sözlərə məkan çaları verir, başqa sözlə, məkan münasibətlərinin ifadə vasitəsi kimi çıxış edir.

İkinci fəslin dördüncü yarımfəslı “**Fars dilində məkan ifadə edən zərflər**” adlanır. Fars dili nümunələri üzərində apardığımız araşdırmalar göstərir ki, bu dildə məkan mənasının ifadə olunmasında zərflərin rolu kifayət qədər böyükdür. Məkan

²⁸ Чхеидзе, Т.Д. Именное словообразование в персидском языке / Т.Д. Чхеидзе – Тбилиси: Мецниереба, – 1969. – s.32

münasibətlərinin ifadə olunması baxımından fars dilindəki zərfləri iki qrupa bölmək olar:

1) məkan zərfləri və 2) məkan zərfliyi rolunda çıxış edən sözlər.

Birinci qrupa anca, inca, dur, nəzdik, piş, pəs, birun, bala, payin və s. kimi zərflər aiddir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər başqa mənə və funksiyada çıxış edə bilər: Məsələn:

بعضی شبها آنجا می خوابید.

Bəzi gecələr orada yatırdı²⁹.

نزدیک və دور sözləri də əsasən məkan bildirən zərflər qrupuna aid edilə bilər, lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər yalnız zərf kimi işlənir, başqa nitq hissələri vəzifəsində də çıxış edə bilər, məsələn sifət, isim, qoşma və s. Bu sözlər bir çox hallarda elə məkan bildirən qoşmalarla müşayiət olunur.

Məkan baxımından ikinci qrupa yer-məkan zərfliyi rolunda çıxış edən hər bir söz aid edilə bilər. Məsələn:

محمد برای صدیقه در بهترین منطقه ی شیراز خانه خریده و می خواهد او را به زیارت مشهد ببرد.

Məhəmməd Sədiqə üçün Şirazın ən yaxşı bölgəsində ev alıb və onu Məşhəd ziyarətinə aparmaq istəyir³⁰.

Məkan zərfləri haqqında deyilənlər əsasında belə bir nəticə hasil olur ki, məkan-yer zərfliyi rolunda çıxış edən hər bir söz məkan mənasını alır və məkan münasibətlərini ifadə olunmasına xidmət edir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**Məkan anlayışının qrammatik üsulla ifadə olunması adlanır**” və bu fəsil dörd yarımfəslı əhatə edir. Üçüncü fəslin birinci yarımfəslı “**Məkan anlayışının izafətdə ifadə olunması**” adlanır. Məkan münasibətləri yalnız ayrı-ayrı formalar deyil, müxtəlif sintaktik birləşmələr çərçivəsində də özünü göstərir. Lakin təbii ki, bu birləşmələr çərçivəsində məkanın başqa çalarları və ya ümumiyyətlə məkanın özü daha dəqiq şəkildə ifadəsini tapır.

Fars dilində izafət məkanın müəyyən çalarlarını daha dəqiq ifadə etmək üçün işlənən formalardan biridir. Əvvəlcə onu qeyd

60 s. – نسرین قدیری (کافی)، عشقی به لطافت باران، تهران، نشر پیکار، ۱۳۷۹، ص ۳۷۱

30 Yenə orada – s.89

rolu” adlanır. Məkan münasibətləri və anlayışı yalnız söz birləşməsi, söz çərçivəsində deyil, cümlədə də özünü göstərir.

Məkan münasibətlərinin fars dilində qrammatik ifadə vasitələrindən biri- yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Bu səviyyə məkan münasibətlərinin təzahür etdiyi başqa səviyyələrdən fərqlidir. Burada məkan münasibətləri daha geniş və dəqiq şəkildə özünü göstərir.

Yuxarıda deyilənlərdən də məlum olur ki, yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında da məkan mənalı sözlər iştirak edir və onlardan ən əsası جا sözüdür. Bu söz fars dilində çox mənalı sözlərdən biridir. “*Fərhang-e bozorg-e soxən*” lüğətində bu sözün on bir mənası verilmişdir və bu mənələrdən səkkizi həqiqi və məcazi mənada məkanla bağlıdır”³⁵. Yəni bu söz müstəqil işləndiyi zaman da məkan ifadə edir. Aşağıdakı misallara diqqət yetirək:

همه چیز سر جایش بود.

Hər şey öz yerində idi³⁶.

کجا که، آنجایی (جا və bu söz vasitəsilə formalaşan bağlayıcıların) iştirakı ilə düzələn yer budaq cümlələri də məkan bildirir. Məsələn:

ما هر جا که سراغ داشتیم دنبالت گشتیم.

Biz tanıdığımız hər yerdə səni axtardıq³⁷.

یه دست کت و شلوار از مغازه ی حاجی احمد دزدیدن، اونجایی که شب ها می خوابیدم قایم کردند.

Hacı Əhmədın mağazasından bir dəst kostyum oğurladılar, gecələr yatdığım yerdə gizlətdilər. (hərfən: o yerdə ki gecələr yatırdım)³⁸.

Məlum olduğu kimi, fars dili öz sintaktik quruluşuna görə bir çox dillərdən fərqlənir və burada bir sıra mənalılar məhz sintaktik birləşmələrlə, xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlələrlə ifadə olunur. Məkan münasibətlərimin ifadə vasitələri baxımından yer budaq cümləsinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada budaq cümlə çərçivəsində biz məkanın müxtəlif çalarlarını ifadə edə bilirik.

³⁵ s. 2041-2042 – انوری حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، سخن، ۱۳۸۱، جلد اول، ۸۱۲ ص

³⁶ s.29 – بهار محمد تقی ملک الشعراء، سبک شناسی، جلد سوم، تهران، سپهر، ۱۳۷۳، ۴۸ ص

³⁷ s.213 – ترقی گلی، اتفاق، تهران، نیلوفر، ۱۳۸۹، ۳۰۲ ص

³⁸ Yenə orada – s.215

جایی که برای دعوت کردن تون بهتون زنگ نمی زند، بلکه به بقیه مهمونها می سپارند که به شما هم بگن.

Sizi dəvət etmək üçün sizə zəng vurmadıqları yerdə bəlkə qalan qonaqlara tapşırırlar ki sizə desinlər ³⁹.

Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr, artıq qeyd edildiyi kimi, bilavasitə məkanla bağlıdır və məkanın digər vasitələrlə ifadə olunmayan çalarlarının ifadə olunmasında iştirak edir.

Şübhəsiz, məkan öz-özlüyündə geniş məfhum olduğu üçün və digər tərəfdən, yer budaq cümləsi məkanı daha ümumi şəkildə ifadə etdiyi üçün bəzi hallarda məkanın çalarlarını dəqiqləşdirmək üçün yer budaq cümləsinin əsas elementi olan bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər qoşmalarla işlənir. Məsələn:

اسرائیل قناعت نمی کند به آنجایی که هست قدم قدم پیش می رود.

İsrail kifayətlənmiş və olduğu yerə addım-addım irəliləyir ⁴⁰.

Yer budaq cümləsi haqqında yuxarıda deyilənlər aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1.Fars dilçiliyində bu günə qədər tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında yazılmış tədqiqat əsərlərində yer budaq cümləsinə çox az yer verilmişdir və yer budaq cümləsi ilə bağlı deyilənlər daha çox onun strukturunu və struktur elementlərini əhatə etmişdir, yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin digər kateqoriyalarla əlaqəsinin və tarixi inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsinə çox az yer verilmişdir;

2.Cümlə və cümlənin tərkib hissəsi olduğu mətn səviyyəsində yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə məkan münasibətlərinin əsas ifadə vasitələrindən biridir;

3.Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə bilavasitə məkanla bağlıdır və müxtəlif təsəvvürləri özündə ehtiva edən məkanın ümumi anlayışını ifadə edir;

4.Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin elementləri əsasən məkan mənalı sözlərdən təşkil olunmuşdur;

5.Müasir fars dilində yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin əsas elementləri (anca, həmanca, koca) semantik və

³⁹ s.78 – پریماسراب، وقتی بزرگ شدم، تهران، ۱۳۹۰، ۴۲۸ص

⁴⁰ s.45 – ریاحی مریم، همخونه، تهران، پرسمان، ۱۳۹۲، ۴۵۸ ص

etimoloji cəhətdən məkan mənası daşıyan “ca” sözü vasitəsilə formalaşmışdır;

6.Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə həm həqiqi, həm də məcazi mənada məkan münasibətləri ifadə olunur.

Üçüncü fəslin üçüncü yarımfəslı “**Məkan anlayışının ifadə olunmasında qoşmaların rolu**” adlanır və burada əsasən məkan qoşmaları tədqiqata cəlb edilir.

Məkan münasibətlərinin fars dilində ifadə olunmasında əsasən bu qoşmalar iştirak edir: در dər, به be, بر bər, تا ta, از əz

Məkan mənalarının ifadə olunmasında iştirak edən qoşmalardan biri və bəlkə də ən fəali dər در önqoşmasıdır.

Fars dilində dər در qoşması işləndiyi sözdən və mətndən asılı olaraq bir çox məkan çaları ifadə edə bilər. Məsələn:

پدر و مادر جوان هر سال اول تابستان خانه ای بزرگ در شمال نزدیک را مسر
اجاره می کردند

Cavan ata-ana hər il yayın əvvəli şimalda Ramsər yaxınlığında böyük bir ev kirayəyə götürürdülər⁴¹.

F.Zülfüqarova “*Fars dilində qoşmalar və onların ifadə etdiyi məna münasibətləri*” adlı məqaləsində در (dər) önqoşmasının mənalarından bəhs edərəkən məkan münasibətləri baxımından qeyd edir ki, bu önqoşma hərəkətin obyektin içərisində baş verdiyi yeri, hərəkətin obyektin üzərində baş verdiyini, به önqoşmasının sinonimi kimi hərəkətin istiqamətini bildirir”⁴².

Müqayisələr nəticəsində məlum olur ki, müasir fars dilində də dər در qoşması bu mənalarda işlənə bilər.

Məkan münasibətlərini ifadə edən qoşmalardan biri əz از önqoşmasıdır.

F.Zülfüqarova əz از önqoşmasının məkan baxımından ifadə etdiyi mənalardan bəhs edərəkən qeyd edir ki, “*از önqoşması iş və hərəkətin başlanğıc nöqtəsini bildirir. Bu mənada, əksərən, از*

⁴¹ s.16 – ترقی گلی، اتفاق، تهران، نیلوفر، ۱۳۸۹، ۳۰۲ ص

⁴² Zülfüqarova, F. Fars dilində qoşmalar və onların ifadə etdiyi məna münasibətləri, (birinci məqalə) // – Bakı: Elmi əsərlər, – 1974. №1, – s.52

önqoşmalı söz özündən sonra hərəkətin istiqamətini bildirən ب (be) önqoşmalı sözün işlədilməsini tələb edir”⁴³.

Yuxarıda sadalanan mənalara nəzər saldıqda görürük ki, əz از qoşmasının əsas mənaları məhz məkanla bağlıdır.

Məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında iştirak edən qoşmalardan biri də be ب qoşmasıdır.

ب (be) önqoşması haqqında F.Zülfüqarova yazır ki, “bu önqoşma hərəkətin müəyyən bir yerə doğru istiqamətini bildirir və bu mənada məkan etibarilə istiqamət münasibətini bildirir. O əlavə edir ki, be önqoşması əşyanın daxilinə, səthinə, üzərinə doğru hərəkəti bildirir”⁴⁴.

Beləliklə, be önqoşması əksər hallarda məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında iştirak edir. Bu aşağıdakı cümlələrdə aydın şəkildə görünür.

اگر بعد از این مدت به هیچ عنوان از اون راضی نبودى، به راحتی به خانه ی خودت بر مى گردى.

Əgər bu müddətdən sonra heç cür ondan razı qalmasan, rahatlıqla öz evinə qayıdarsan⁴⁵.

مهندس در اتاق را باز کرد و یک گام به داخل گذاشت.

Mühəndis otağın qapısını açdı və içəri bir addım atdı⁴⁶.

بər önqoşması da məkan ifadə edən qoşmalardan biridir. Bu qoşma əsasən obyektin predmetin üzərinə, üstü məfhumunu ifadə edir.

پرنده ی زیبایى بر شاخه ی درخت نشسته بود.

Gözəl bir quş ağacın budağında (budaq üzərində) oturmuşdu⁴⁷.

عکسى بر دیوار نصب بودند.

Divara bir şəkil yapışdırmışdılar. (vurmuşdular)⁴⁸.

⁴³ Zülfüqarova, F. Fars dilində qoşmalar və onların ifadə etdiyi məna münasibətləri, (birinci məqalə) // – Bakı: Elmi əsərlər, – 1974. №1, s.53

⁴⁴ Yenə orada – s.54

⁴⁵ s.22 حسن کریم پور، درماندگان عشق، تهران ۱۳۷۷، ۴۱۸ ص

⁴⁶ – رامین خدائی، از محبت خارها گل می شود، تهران، نشر البرز، ۱۳۷۸، ۳۲۶ ص

⁴⁷ s.112 – پریماسراب، وقتی بزرگ شدم، تهران، ۱۳۹۰، ۴۲۸ ص

⁴⁸ Yenə orada – s.116

Məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında iştirak edən qoşmalardan biri ta ta qoşmasıdır. Bu qoşma əsasən son həddi (məkan və zamana görə) bildirir. Məsələn:

بیشتر داشتن آموزان از خانه تا مدرسه پیاده می روند.

Şagirdlərin çoxu evdən məktəbə qədər piyada gedirlər⁴⁹.

Fars dilində qoşmalarla yanaşı bir qrup müstəqil mənalı sözlər vardır ki, qoşma kimi işlənir və bu sözlərin əksəriyyəti məkanla bağlıdır və məkanın dəqiq çalarlarını ifadə edir. Qoşma kimi işlənən sözlər mənanın daha dəqiq ifadə olunması üçün qoşmalarla bir tərkibdə işlənir. Məsələn:

رو (ی)، از رو (ی)، به رو (ی)، بر رو (ی)، کنار، از کنار، به کنار، در کنار، زیر، در زیر، به زیر، از زیر، پیش، در پیش، از پیش، میان، در میان، از میان، به میان، پشت، از پشت، به پشت، در پشت، بالا، بر بالای، در بالای، از بالای، دنبال، به ... دنبال، سوی، به سوی، طرف، به طرف، سر...

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, fars dilində qoşmalar məkan münasibətlərinin əsas ifadə vasitələrindən biridir və qoşmaları fars dilində cümlə səviyyəsində ifadə olunmasında iştirak edən əsas elementlər kimi qəbul etmək olar.

Üçüncü fəslin dördüncü yarımfəslə "Məkan anlayışının kontekstual ifadə olunması" adlanır.

Fars dilində də başqa dillərdə olduğu kimi, mətnə cümlələr arasında məkan münasibətləri baxımından əlavə anca, inca, an və s. sözlər vasitəsilə formalaşır. Bu əlaqə həm bir mürəkkəb cümlə, həm də mətn çərçivəsində yaradıla bilər. Bu funksiyada daha çox anca (anca) və اینجا (inca) sözləri çıxış edir.

دیگر در خانه دلتنگ نبود و ماندن در آنجا آزارش نمی داد.

Daha evdə darıxmırdı və orada qalmaq ona əzab vermirdi⁵⁰.

وقتی از جلوی رستوران نایب رد شدیم یاد روزی افتادم که با امیر محمد آنجا غذا خوردیم.

Naibin restoranının qarşısından keçəndə orada Əmir Məhəmmədlə yemək yediyimiz günü xatırladım⁵¹.

ساعتی بعد او مرا به چنگل برد و در آنجا آنقدر اکسیژن به خوردم داد که کم مانده بود جزئی از هوا شوم.

49 - s.89 - صنایعی پرینوش، پدر آن دیگری، تهران، روزبهان، ۱۳۸۳، ۲۸۹ ص

50 - s.98 - ریاحی مریم، همخونه، تهران، پرسمان، ۱۳۹۲، ۴۵۸ ص

51 - s.308 - پریماسراب، وقتی بزرگ شدم، تهران، ۱۳۹۰، ۴۲۸ ص

Bir saat sonra o məni meşəyə apardı və orada o qədər oksigen uddum ki, az qalmışdı havanın bir hissəsinə çevrilim⁵².

Yuxarıdakı cümlələrdə anca sözü bütün hallarda məkan mənalı sözün əvəzində işlənmişdir. Bu söz məkan mənalı sözün əvəzində işlənməklə yanaşı, həm də cümlələr arasında məkan münasibətləri baxımından əlaqə yaratmışdır. Birinci cümlədə anca xane sözünü əvəz etməklə iki cümlə arasında məkan xəttini müəyyən etmişdir. İkinci cümlədə anca restoran sözünü əvəz etmişdir. Birinci cümlədən fərqli olaraq, ikinci cümlədə anca dər önqoşması ilə işlənməmişdir. Şübhəsiz, burada müəyyən qrammatik uyğunsuzluq nəzərə çarpsa da, əslində semantik və məntiqi cəhətdən bu hal öz izahını tapır, belə ki, burada həm anca sözünün məkan mənası daşması, həm də cümlənin xəbərinin dolayısı yolla məkan tələb etməsi önqoşmanın işlənmə zərurətini aradan qaldırır. Lakin birinci və üçüncü cümlələrdə qoşmanın işlənməsi mənanın dəqiqliyi baxımından zəruridir.

Üçüncü cümlədə anca sözünün əvəz etdiyi cəngəl sözü başqa qoşma ilə işləndiyinə görə burada mütləq dəqiqləşdirilmə aparmalı idi. Bunu birinci cümləyə də aid etmək olar.

Bəzi hallarda bu funksiyada an işarə əvəzliyi çıxış edir.

با راهنمایی پرستار وارد اتاقی که بهناز در آن بستری بود، شدیم.

Tibb bacısının müşayiəti ilə Behnazın yatdığı palataya daxil olduq (hərfi: o otağa ki, onda Behnaz yatırılmışdı)⁵³.

خانه ای که در آن زندگی می کردند اجاره ای بود.

Yaşadıqları ev kirayə idi (hərfi: o ev ki onda yaşayırdılar...)⁵⁴.

Yuxarıdakı cümlələrdə an məkan mənalı sözləri əvəz etmiş və beləliklə məkan münasibətləri baxımından əlaqə xəttini formalaşdırmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, an işarə əvəzliyi bu funksiyada nadir hallarda çıxış edir, bu funksiya daha çox inca və anca sözləri tərəfindən yerinə yetirilir.

Yuxarıda qeyd edilənlər bir cümlə çərçivəsində məkan əlaqəsinin formalaşmasına aiddir, lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu əlaqə mətn səviyyəsində də, demək olar ki, həmin sözlər vasitəsilə reallaşır.

52 s.428 – نسرين قديري (كافي)، عشقی به لطافت باران، تهران، نشر پيکار، ۱۳۷۹، ص ۳۷۱

53 Yenə orada – s.486

54 s.8 ریاحی مریم، همخونه، تهران، پرسمان، ۱۳۹۲، ص ۴۵۸

آن جا یک خانه ی دوطبقه ی دویست متری بود که در یکی از نقاط مرکزی شهر تهران ساخته شده بود.

Orada Tehran şəhərinin mərkəzi hissələrindən birində tikilmiş iki yüz metrlik ikimərtəbəli ev vardı⁵⁵.

دنبالش رفتم و وارد یه سالن دیگه شدیم ... خانم اونجا کنار پنجره تشریف دارن، ببخشید خانم اینقدر اینجا بزرگه که چشم ما ته سالن رو نمی بینه.

Arxasınca getdik və başqa bir zala daxil olduq...xanım orada pəncərəsinin kənarındadır. Bağışlayın xanım, bura o qədər böyükdür ki, zalın sonunu görmürük⁵⁶.

دلت برای ایران تنگ نشده؟ نمی خواهی بری یه سر به پدر و مادرت بزنی؟ چیزی اونجا ندارم که دلم رو بهش خوش کنم.

İran üçün darıxmamısan? İstəmirsən gedib ata-anana baş çəkəsən? Orada məni sevindirəcək heç bir şey yoxdur⁵⁷.

همیشه مردم داروهای کمیاب رو که می خوان نامه می نویسن به یکی از فامیلاشون تو خارج که از اونجا براشون بفرسته. حالا تو هم نامه بنویس ایران برات این چیزا رو بفرستن اینجا.

Həmişə insanlar xarıcdəki qohumlarından birinə məktub yazırlar ki, istədikləri nadir dərmanları oradan onlar üçün göndərsinlər. İndi sən də İrana məktub yaz sənin üçün bu şeyləri bura göndərsinlər⁵⁸.

راستش اصلا دلم نمی خواد از این جا بره. دلم می خواد آخرین شانسم رو برای نگه داشتنت توی ایران امتحان کنم و در این راه تو باید کمک کنی.

Doğrusu heç istəmirəm buradan getsin. Onu İranda saxlamaq üçün sən şansımı sınamaq istəyirəm, bu yolda sən kömək etməlisən⁵⁹.

Birinci cümlədə işlənən anca sözü mətndə hadisələrin cərəyan etdiyi məkanı ifadə edən sözü əvəz edir. Bu söz vasitəsilə mətndəki cümlələr arasında məkan xətti formalaşır.

İkinci cümlədəki anca və inca sözləri məkan mənalı eyni sözü əvəz etmişdir. (səlan)

Üçüncü cümlədə anca sözü İran sözünü əvəz etmişdir. Dördüncü cümlədə anca və inca sözləri “xarici ölkə” mənasında olan

⁵⁵ s.6 – ریاحی مریم، همخونه، تهران، پرسمان، ۱۳۹۲، ۴۵۸ ص

⁵⁶ s.98 – مودب پور، شیرین، تهران، نیریز، تهران، ۱۳۸۸، ۵۲۸ ص

⁵⁷ Yenə orada – s.98

⁵⁸ Yenə orada – s.52

⁵⁹ s.14 – ریاحی مریم، همخونه، تهران، پرسمان، ۱۳۹۲، ۴۵۸ ص

sözü əvəz etmişdir. Sonuncu cümlədə inca sözü “İran” sözünü əvəz etmişdir.

Bu sözlər artıq qeyd edildiyi kimi, mətnədə cümlələr arasında məkan münasibətləri baxımından əlaqəni yaratmışdır.

Məkan münasibətləri ayrı-ayrı sözlər və elementlər vasitəsilə ifadə olunduğu kimi, bəzi hallarda onların iştirakı olmadan da ifadə olunur. Başqa sözlə, hər bir kiçik mətn, abzas və ya cümlədə məkan bildirən və ya məkanla bu və ya digər şəkildə əlaqəsi olan söz və ya elementlər çıxış edir. Lakin bir sıra hallarda konkret olaraq məkan bildirən söz işlənmədən məkan ifadə oluna bilər və təbii ki, bu zaman ümumi mətni məzmun məkan anlayışının ifadəçisi kimi çıxış edir.

حاج رضا در حالی که لیخند زنان یلدا را نگاه می کرد، شاید از آن همه شور و هیجان یلدا به وجد آمده بود، گفت: عزیزم، یلدا جان! راستش می خواستم راجع به مطلب مهمی باهات صحبت کنم، اما اول برو لباست رو عوض کن و غذات رو بخور، پروانه خانم غذای خوشمزه ای درست کرده.

Hacı Rza gülümsəyərək Yəldaya baxarkən görünür, Yəldanın həyəcanından sövqə gəlmişdi, dedi: əzizim, Yəldacan, doğrusu səninlə vacib bir məsələ haqqında danışmaq istəyirdim, amma əvvəl get paltarını dəyiş, yeməyini ye. Pərvanə xanım dadlı yemək hazırlayıb⁶⁰.

Bu abzasda konkret olaraq məkanla bağlı olan söz işlənməmişdir, lakin ümumi məzmunu nəzər saldıqda və buradakı feillər hadisənin hansısa bir məkanda baş verdiyini göstərir.

Mətnədə olan bu abzasda məkan ifadə edən konkret söz işlənməmişdir. Lakin, bu hissədə işlənən feillər (proseslər) onu hansısa bir məkanla əlaqələndirir və bu məkan yalnız ümumi mətnin məzmununa əsasən müəyyən etmək olar.

پروانه خانم با یک سینی چای آمد. حاج رضا چای را برداشت و روی میز گذاشت. پروانه خانم چای یلدا را هم روی میز گذاشت و گفت. یلدا جان، یک چیز گرم تر می پوشیدی.

Pərvanə xanım bir sini çayla gəldi. (daxil oldu) Hacı Rza çayı götürdü və stolun üstünə qoydu. Pərvanə xanım Yəldanın çayını da

60 ریاحی مریم، همخونه، تهران، پرسمان، ۱۳۹۲، ۴۵۸ ص

stolun üstünə qoydu və dedi: Yəldacan, gərək isti bir şey geyinərdin⁶¹.

Yuxarıda deyilələri ümumiləşdirərək demək olar ki, məkan münasibətləri yalnız söz və cümlə səviyyəsində deyil, həm də mətn səviyyəsində öz ifadəsini tapır və bu zaman məkan münasibətləri həm məkan mənalı konkret elementlərin iştirakı ilə, həm də bu elementlər olmadan ifadə oluna bilər.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

Tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Məkan təfəkkürlə bağlı olduğundan bütün dillərdə bu və ya digər şəkildə öz ifadəsini tapır. Bir qrup dillərdə məkanı ifadə edən xüsusi qrammatik elementlər (məsələn, hal şəkilçiləri –yönlük, yerlik hallarının qrammatik şəkilləri) mövcuddur, bir sıra dillərdə isə bu qrammatik elementlər olmasa da məkan ifadə edən söz və formalar vardır;

2. Fars dilçiliyinin problemləri adətən qrammatik formalarla məhdudlaşır, məkan kimi problemlər fars dilçiliyinin problemləri kimi götürülmür, halbuki dildə ifadə olunan hər bir problem məhz dilçiliyin problemidir;

3. Məkan münasibətləri dilçiliyin bütün yaruslarında təzahür edir və onun ifadə üsullarını leksik-qrammatik üsulla müəyyən etmək olar;

4. Məkan münasibətlərinin leksik üsulla ifadə olunmasında adlar (isimlər), feillər, zərflər iştirak edir;

5. Məkan münasibətlərinin leksik üsulla ifadə olunmasında toponimlər iştirak edir. Fars dilində toponimlərin yaranma qaydaları mövcuddur və onların yaradılma prosesinə nəzər saldıqda burada iştirak edən elementlərin də məkanla bağlı olduğu müşahidə edilir;

7. Leksik cəhətdən məkan ifadə edən adları bir qrup əlamətlərinə görə qruplaşdırmaq olar:

estanستان, zar زار, qah گاه və s. bu kimi şəkilçilərlə formalaşan məkan mənalı sözlər;

ərəb mənşəli modellər üzrə formalaşan məkan mənalı sözlər;

⁶¹ Yenə orada – s.13

8. Fars dilində işlənən feillər yalnız müəyyən kateroqiyalarla (zaman, növ və s.) məhdudlaşa bilməz, feillər bu dildə həm də mənə əlaqələrinin formalaşmasında iştirak edir.

Fars dilində feillər həm də məkana görə bir neçə qrupa bölünür. Bu feillər vasitəsilə məkan anlayışının bir çox çalarları ifadə olunur.

9. Fars dilində bir qrup şəkilçilər vardır ki, onlar leksik cəhətdən məkan ifadə edir və qoşulduqları sözlərə məkan mənası verir. Bu şəkilçilər etimoloji cəhətdən də məkan mənalı sözlərdən formalaşmışdır.

10. Fars dilində məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında fəal iştirak edən dil vahidlərindən biri də zərflərdir. Yer (məkan) zərfləri kifayət qədər geniş yayılmışdır və onların məkan mənalı olması da heç bir şübhə doğurmur.

11. Məkan münasibətlərinin ifadə olunması baxımından sözlərin söz birləşməsindən fərqi ondadır ki, sözlər bilavasitə məkan ifadə edir, söz birləşmələrində isə tərəflərdən birinin məkan ifadə etməsi artıq bütün birləşməyə məkan çaları gətirir.

Fars dilində izafət məkan münasibətlərinin əsas ifadə vasitələrindən biridir və izafət məkan baxımından bir sıra mürəkkəb cümlələrlə ifadə olunan mənaların ifadə olunmasında böyük rol oynayır.

12. Məkan münasibətləri əsasən yer budaq cümləsi vasitəsilə ifadə olunur, lakin cümlə çərçivəsində məkanın ifadə vasitələrindən danışarkən yalnız yer budaq cümləsi nəzərdə tutulmur, burada cümləni təşkil edən elementlərin mənasından çox şey asılıdır.

13. Fars dilində məkanın ifadə vasitələrindən biri də qoşmalardır. Qoşmalar məkan münasibətlərinin dəqiq ifadə vasitələrindən biridir. Fars dilində qoşmalarla yanaşı bir sıra sözlər vardır ki, onlar qoşma funksiyasında çıxış edir və məkanın dəqiq çalarlarını ifadə edir.

14. Məkan münasibətləri mətn səviyyəsində də özünü göstərir. Mətn daxilində məkan münasibətləri ya məkan əlaqəsi ilə ifadə olunur (məsələn, mətndə məkan ifadə edən heç bir söz və ya forma işlənmir, lakin ümumi məzmun məkanı ifadə edir), ya da müəyyən elementlərlə bildirilir. (burada əvəzlilər, zərflər böyük rol oynayır)

Tədqiqat göstərir ki, yalnız məkan anlayışı kimi anlayışların dildə ifadə vasitələrinin öyrənilməsi dilin həqiqi potensialının üzə çıxarılmasına yardım edir.

Şübhəsiz, məkan ifadə edən söz və formalar tarixən təsadüfi yaradılmamışdır və bu, müəyyən hadisələrin, dilin mənsub olduğu insanların dünyagörüşü ilə bağlıdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dissertantın çap olunmuş əşğadək məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. “Məkan münasibətlərinin müxtəlif sistemli dillərdə ifadə olunması” // Filologiya məsələləri. №5, -Bakı:-2017. - s.214-223

2. “Fars dilində məkan mənalı şəkilçilər” // Filologiya məsələləri. №11, -Bakı:-2017. - s.255-261

3. “Məkan haqqında anlayışın formalaşması və onun təzahür formaları” // “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 1(101), - Bakı:-2017.-s.161-163

4. “Fars dilində məkan ifadə edən sadə feillər” // Filologiya məsələləri. №11, -Bakı:-2018.-s.83-91

5. “Контекстуальное выражение пространственных отношений” // Запарпатські філологічні студії. №3, - Ужгород:-2018. s.56-61

6. “Особенности формирования персидских топонимов” // Неофилология научно – теоретический журнал. №21, - Россия:-2020.- s. 111-118

7. “Выражение понятия пространства через определения в персидском языке” // Научная перспектива: проблема интерпретации знания в современном образовательном процессе. №3, - Киров:-2020. -s. 28-32

8. “Məkan dilçilik anlayışı kimi” // Heydər Əliyevin 98-ci il dönmünə həsr olunmuş gənc tədqiqatçıların V beynəlxalq araşdırmalar konfransı. №3, - Bakı: 2021. -s. 1274-1275

9. “Fars dilində mətn səviyyəsində məkan anlayışının ifadə vasitələri” // V Beynəlxalq elmi araşdırmalar konfransının materialları. – Bakı: 2021. -s. 77-81

10. “Fars dilində məkan ifadə edən zərflər” // Elmi qaynaqlar XVIII Respublika elmi konfransı. – Bakı: 2024. -s. 50-52

Dissertasiyanın müdafiəsi 26 Noyabr 2024-cü il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında qeydiyyat nömrəsi BFD 1.06/2 olan Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 11 Oktyabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 01.10.2024
Kağız formatı: 60x84 16\1
Həcm: 47 468
Tiraj: 100